

प्रा. व्ही. बी. पाटील यांच्या
लेखणीतून साकारलेले
के'सागरद्वारा संस्करित
एक अभ्यासशिल्प

आधुनिक महाराष्ट्राचा समव्याङ्ग इतिहास मुद्देनिहाय परामर्श

मंगल देशा ! पवित्र देशा ! महाराष्ट्रदेशा
प्रणाम घ्यावा माझा हा श्रीमहाराष्ट्रदेशा

राकट देशा, कणखर देशा, दगडांच्या देशा
नाजुक देशा, कोमल देशा, फुलांच्याहि देशा
अंजनकांचनकरवंदीच्या काटेरी देशा
बकुलफुलांच्या प्राजक्तीच्या दळदारी देशा
भावभक्तिच्या देशा आणिक बुद्धीच्या देशा
शाहीरांच्या देशा, कर्त्या मर्दांच्या देशा
ध्येय जे तुझ्या अंतरी
निशाणावरी,
नाचते करी;
जोडी इहपरलोकांसी
व्यवहारा परमार्थासी
वैभवासि वैराग्यासी
जरिपटक्यासह भगव्या झेंड्याच्या एकचि देशा
प्रणाम घ्यावा माझा हा श्रीमहाराष्ट्रदेशा ॥ १ ॥

अपार सिंधुच्या भव्य बांधवा ! महाराष्ट्रदेशा
सद्याद्रीच्या सख्या ! जिवलगा ! महाराष्ट्रदेशा
पाषाणाच्या देही वरिसी तू हिरव्या वेषा
गोदा, कृष्णा, भीमा तुझिया ललाटिच्या रेषा
तुझिया देही करी प्रतिष्ठा प्रथम प्राणांची
मंगल वसती जनस्थानिची श्रीरघुनाथांची
ध्येय जे तुझ्या अंतरी... ॥ २ ॥

— गोविंदाग्रज

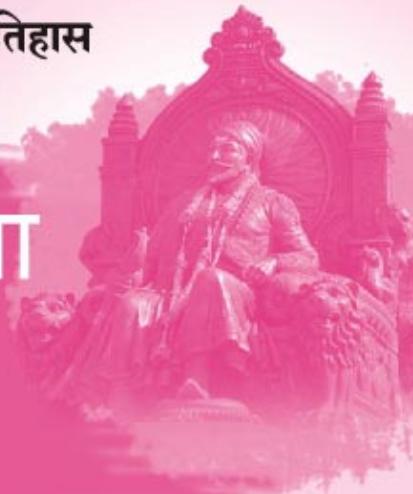
महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या
सर्व स्पर्धा परीक्षांमधील आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास
या अनिवार्य घटकाची परिपूर्ण तयारी

आधुनिक महाराष्ट्राचा समग्र इतिहास मुद्देनिहाय पकामर्श

प्रा. व्ही. बी. पाटील

संस्कृत
संस्करण
महाराष्ट्र

संस्करण
के'सागर

Published By
Sau. Shobhadevi Kshirsagar
K'Sagar Publications
'Suvarna Shilpa', 444/1 Shaniwar Peth,
Adjacent to Rajmachikar Flour Mill,
Near Dakshinabhimbukhi Maruti Temple, Pune - 411 030
✉ : (020) 24450125, 24455435 Fax : 91-020-24453065

*Email : customer@ksagar.com
sales@ksagar.com
website : www.ksagar.com*

© K'Sagar Publications, Pune : 2017
Second Edition : 2020

ISBN : 978-93-84730-98-7

The name K'Sagar is registered
under the trade marks Act, 1999

Printed at

Shree J Printers Pvt. Ltd.
'Dattakuti',
1416, Sadashiv Peth, Pune 411 030.

Typesetting
K'Sagar Publications, Pune

Cover Design
K'Sagar Publications, Pune

Price : ₹ 295/-

Our Firms

K'Sagar Book Centre
Appa Balwant Chowk,
Pune - 411 030.
📞 (020) 24453065
📱 9823121395
9545567862 / 63

K'Sagar's House of Books
Satya-ganesh Sankul,
(Saraswati Nivas) 122,
Budhwar Peth, Jogeshwari Mandir
Lane, Pune - 411 002.
📞 (020) 24465650
📱 9923810566

K'Sagar's House of Books
39/1, Durga Chambers,
Jogeshwari Mandir Lane,
Pune - 411 002
📞 (020) 24483166
📱 9923906500
8087722277

Due care has been taken to ensure that the information provided in this book is correct. However, the authors and the publishers bear no responsibility for any damage resulting from any inadvertent omission or inaccuracy in the book.

सागरीय

सन २०११ नंतर प्रथम राज्यसेवा मुख्य परीक्षा, नंतर राज्यसेवा पूर्व परीक्षा व त्या दरम्यानच पोलीस उपनिरीक्षक, विक्रीकर निरीक्षक व सहायक (आता सहायक कक्ष अधिकारी) या परीक्षांच्या अभ्यासक्रमात व स्वरूपात लक्षणीय बदल घडून आले. प्रश्नांच्या धर्तीतही महत्वाचे बदल घडून आले. प्रश्नांची काठिण्यपातळीही वाढविली गेली. या सर्व परीक्षांमध्ये भारताच्या अन् त्यातही महाराष्ट्राच्या इतिहासास महत्वाचे स्थान दिले गेले. स्वाभाविकच, या परीक्षांचा यशस्वी सामना करावयाचा असेल तर महाराष्ट्राचा इतिहास या घटकाची अगदी परिपूर्ण तयारी करणे अगत्याचे ठरते.

उपरोक्त पाश्वभूमीवर प्रस्तुतच्या संदर्भाची रचना साकारताना प्रा. व्ही. बी. पाटील या माझ्या ज्येष्ठ, व्यासंगी व अभ्यासू सुहृदाने हा संदर्भ राज्य लोकसेवा आयोगाच्या उपरोलिखित व अन्य परीक्षांसाठी तर उपयुक्त ठरावाच, पण पदवी वा पदव्युत्तर परीक्षांचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांनाही तो उपयुक्त ठरावा व आपल्या परीक्षेची तयारी करतानाच राज्य लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षांचीही तयारी करणे त्यांना सहजगत्या शक्य व्हावे, असा समन्वयीत दृष्टिकोन अंगीकारला आहे.

पुस्तकाचे लेखन करताना जास्तीत जास्त मुद्दे समाविष्ट करण्यावर व थोडक्या शब्दांत अन् थोडक्या पानांत हा प्रचंड आवाक्याचा विषय मुद्देनिहाय परामर्श घेत विद्यार्थ्यांना समजावून देण्याचा यशस्वी प्रयत्न प्रा. पाटलांनी केला आहे. या वैशिष्ट्यपूर्ण रचनेमुळे स्वाभाविकच, या विषयाची परीक्षाभिमुख अन् तरीही सखोल तयारी करणे विद्यार्थिमित्रांना शक्य होणार आहे. पुस्तकाचे लेखन करताना व्हीबींनी के'सागरीय साधी-सोपी भाषा व लेखनशैली जाणीवपूर्वक जपली आहे. हा सर्व खटाटोप विद्यार्थिमित्रांना भावेल व उत्तम यश मिळवून देण्यात उपयुक्त ठरेल, ही अपेक्षा.

शुभेच्छांसह!

आपला,
व्ही. एस. क्षीरसागर
(K'Sagar)

प्रास्ताविक

भारतीय संस्कृती जगातील अतिप्राचीन संस्कृतीपैकी एक असून प्राचीन काळात इराणी, ग्रीक, शक, हूण, कुषाण आदी आक्रमकांची; तरेच मध्ययुगात इरलामी व इंग्रज राज्यकर्त्यांची यांतील बहुतेक आक्रमकाना तिने त्यांच्या संस्कृतीसह आपणातच सामावून घेतले आहे. परिणामी, भारतीय संस्कृती वैविध्यपूर्ण बनली असून अनेक पररपरविरुद्ध आचारविचारांचे दर्शन आपणास या संस्कृतीतून घडून येते. भारतीय संस्कृतीतील ही वैविध्यता हेच या संस्कृतीच्या एकात्मतेचे सूत्र ठरले आहे. भारतात प्राचीन काळी 'सिमिट्री एच' संस्कृती नांदत होती. त्या दरम्यान किंवा नंतर येथे द्राविडी संस्कृतीही भरभराटीस आली होती. नंतरच्या काळात या देशात ग्रीक आले, शक आले, हूण आले, कुषाण आले, मोगल आले, इंग्रज-फ्रेंच-पोर्तुगीज आले. इंग्रज-फ्रेंच-पोर्तुगीज वगळता येथून गेले कोणीच नाही! सारे येथेच राहिले. आज त्यांतील शक वेगळा करता येत नाही; हूण ओळखता येत नाही; ग्रीक कोण ते सांगता येत नाही. इतके हे सारे एकमेकांत बेमालूम मिसळून गेले आहेत. आजचा महाराष्ट्र याच संमिश्र वंशाचा असून महाराष्ट्र संस्कृती ही या संमिश्र व सर्वसमावेशक भारतीय संस्कृतीचेच— पण वेगळा प्रादेशिक ठसा उमटलेले— रूप आहे, हे महाराष्ट्राच्या सामाजिक-सांस्कृतिक इतिहासाच्या अभ्यासावरुन विशेषत्वाने प्रतीत होते.

— के' सागर

॥ अ नु क्र मणि का ॥

१. एकोणिसाव्या शतकारंभीचा महाराष्ट्र

१५

- * महाराष्ट्र : प्राथमिक माहिती
- * काही विचारवंतांची मते
- प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास
- * संक्षिप्त प्राचीन इतिहास
- मराठ्यांचा इतिहास
- * छत्रपती शिवराय
- * मराठ्यांचा स्वातंत्र्यसंग्राम
- * एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीचा महाराष्ट्र
- * 'महाराष्ट्र' नावाचा मागोवा
- * मराठी भाषा
- * मुस्लीम सत्तेच्या अमलाखालील महाराष्ट्र
- * छत्रपती संभाजी महाराज
- * पेशवाईचा कालखंड

२. महाराष्ट्रात इंग्रजी सत्तेची स्थापना

३९

- * भारतात इंग्रजांचा चंचुप्रवेश
- * पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध (१७७५-१७८२)
- * तिसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८१७-१८१८)
- * मुंबईचे गव्हर्नर
- * मराठ्यांबाबत इंग्रजांचे धोरण
- * दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८०३-१८०५)
- * मुंबई शहरावर अधिराज्य
- * मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नर

३. महाराष्ट्रातील इंग्रजी सत्तेचा सुरुवातीचा कालखंड

३८

- * सुरुवातीचा कालखंड आणि एलिफ्न्स्टन
- * मुलकी प्रशासन
- * न्यायव्यवस्थेत सुधारणा
- * मिशनच्यांच्या कार्यास उत्तेजन नाही
- * लोकाभिमुख राज्यकारभार
- * मिशनच्यांचे सामाजिक कार्य
- * काही महत्त्वाच्या घटना व तारखा
- * मुंबई इलाख्यातील रथतवारी पद्धती
- * कायदेसंहितेची निर्मिती
- * शैक्षणिक कार्य
- * ख्रिस्ती मिशनच्यांची कामगिरी
- * सामाजिक परिवर्तनाची चाहूल

४. महाराष्ट्रातील शिक्षण व वृत्तपत्रे

५०

- * इंग्रजी शिक्षणास सुरुवात
- * मिशनच्यांच्या शैक्षणिक कार्याचे महत्त्व
- * ईस्ट इंडिया कंपनीचे शिक्षणविषयक धोरण
- * मिशनच्यांचे शिक्षणक्षेत्रातील योगदान
- * समाजसुधारकांचे योगदान

- * भारतीय शिक्षण आयोग
- * मुंबई इलाख्यातील वृत्तपत्रे
- * ख्रिस्ती मिशनच्यांची वृत्तपत्रे
- * एकोणिसाव्या शतकातील काही प्रमुख मराठी वृत्तपत्रे
- * शिक्षणाशी संबंधित काही महत्वाच्या समित्या, आयोग अहवाल इत्यादी

५. महाराष्ट्रातील आद्य समाजसुधारक

६९

- * जगन्नाथ उर्फ नाना शंकरशेठ (१८०३-१८६५)
- * बाळशास्त्री जांभेकर (१८१२-१८४६)
- * दादोबा पांडुरंग (१८१४-१८८२)
- * लोकहितवादी (१८२३-१८९२)
- * डॉ. भाऊ दाजी लाड (१८२४-१८७४)
- * विष्णुबुवा ब्रह्मचारी (१८२५-१८७१)
- * विष्णुशास्त्री पंडित (१८२७-१८७६)
- * काही प्रमुख समाजसुधारक व त्यांचे काय
- * समाजसुधारक व त्यांनी चालविलेली पत्रे
- * समाजसुधारक व स्थापन केलेल्या संस्था
- * समाजसुधारक- ग्रंथ वा लेखनसंपदा

६. ब्रिटिश राजवटीविरुद्धचे प्रारंभीच्या काळातील महाराष्ट्रातील उठाव

७६

- * पाश्वर्भूमी
- रामोशांचा उठाव
- * उमाजी नाईक
- * चित्तुरसिंग नाईक याचा उठाव
- भिलांचा उठाव
- * सन १८१९ चा उठाव
- * सन १८२५ चा उठाव
- कोळ्यांचा उठाव
- * सन १८२८ चा उठाव
- * सन १८४४ चा उठाव
- गडकच्यांचा उठाव
- १८५७ च्या उठावाला प्रतिसाद
- * रंगो बापूजी यांचे उठावाचे प्रयत्न
- * इंग्रजी सत्तेविरुद्धचे महाराष्ट्रातील उठाव
- * सन १८२२ चा उठाव
- * सन १८३९ चा उठाव
- * उठावाचे तुरळक प्रयत्न

७. सामाजिक व राजकीय जागृती

८७

* जागृतीला चालना देणारे घटक

* सामाजिक व राजकीय जागृती

सामाजिक संघटना

* मानवधर्म सभा व परमहंस मंडळी

* प्रार्थना समाज

* सत्यशोधक समाज

* सत्यशोधक चळवळ

* सत्यशोधक समाजाचे कार्य

* आर्य समाज

* भारतीय सामाजिक परिषद

राजकीय संघटना

* राजकीय जागृती

* बॉम्बे असोसिएशन

* सार्वजनिक सभा

* मुंबई इलाख्यातील काही सामाजिक व राजकीय संघटना

* मुंबई इलाख्यातील काही गव्हर्नरांच्या कार्यकालातील विशेष घटना

८. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना

९०९

* भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय

* राजकीय संघटनांची स्थापना

* भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस

९. मवाळमतवादी व जहालमतवादी कालखंडातील महाराष्ट्रातील राजकारण

९०६

मवाळमतवादी कालखंड

* मवाळांच्या वर्चस्वाचा काळ

तत्कालीन महाराष्ट्रातील प्रमुख नेते

* दादाभाई नौरोजी (१८२५-१९१७)

* न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे (१८४२-१९०९)

* फिरोजशहा मेहता (१८४५-१९१५)

* गोपाळ कृष्ण गोखले (१८६६-१९१५)

जहालमतवादी कालखंड

* जहालांच्या वर्चस्वाचा काळ

* लोकमान्य टिळक

१०. महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळी

९२५

* क्रांतिकारी चळवळीचे महत्वपूर्ण योगदान

* महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळी

* वासुदेव बळवंत फडके (१८४५-१८८३)

* दामोदर हरी चापेकर (१८६९-१८९८)

* सेनापती बापट (१८८०-१९६७)

* स्वातंत्र्यवीर सावरकर (१८८३-१९६६)

राजकीय कार्य

सामाजिक कार्य

राजकीय विचार

* अनंत लक्षण कान्हेरे

* शिवराम हरी राजगुरु (१९०८-१९३१)

* मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी प्राणांची आहुती दिलेले काही भारतीय क्रांतिकारक

* शिवाजी कलब, कोल्हापूर

* महाराष्ट्रातील काही प्रमुख क्रांतिकारक

११. महाराष्ट्रातील आणखी काही प्रमुख समाजसुधारक

१३९

महात्मा जोतीबा फुले (१८२७-१८९०)

* प्राथमिक माहिती

* अनुसूचित जातींच्या उद्घाराचे कार्य

* सामाजिक विषमतेविरुद्ध संघर्ष

* स्त्री-उद्घाराचे कार्य

* शेतकऱ्यांसाठी कार्य

* इतर कार्य

सावित्रीबाई फुले (१८३१-१८९७)

* प्राथमिक माहिती

* सामाजिक व शैक्षणिक कार्य

गोपाळ गणेश आगरकर (१८५६-१८९५)

* प्राथमिक माहिती

* सामाजिक कार्य

पंडिता रमाबाई (१८५८-१९२२)

* प्राथमिक माहिती

* सामाजिक कार्य

महर्षी धोंडो केशव कर्वे (१८५८-१९६२)

* प्राथमिक माहिती

* सामाजिक व शैक्षणिक कार्य

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे (१८७३-१९४४)

* प्राथमिक माहिती

* सामाजिक कार्य

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज (१८७४-१९२२)

* प्राथमिक माहिती

* सामाजिक कार्य

* इतर कार्य

कर्मवीर भाऊराव पाटील (१८८७-१९५९)

* प्राथमिक माहिती

* शैक्षणिक कार्य

* सामाजिक कार्य

* मान-सन्मान

डॉ. पंजाबराव देशमुख (१८९८-१९६५)

* प्राथमिक माहिती

* जीवन परिचय

* सामाजिक कार्य

* शैक्षणिक कार्य

* शेतकऱ्यांसाठी केलेले कार्य

क्रांतिसिंह नाना पाटील (१९००- १९७६)

* प्राथमिक माहिती

* राजकीय कार्य

* महागाईविरोधी आंदोलनात सहभाग

अणा भाऊ साठे (१९२०-१९६९)

* प्राथमिक माहिती

* साहित्यिक अणा भाऊ

* महाराष्ट्रातील समाजसुधारक

* सामाजिक कार्य

* शेतकर्यांसाठी कार्य

१२. महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय चळवळ (नवजागृती आणि असहकार चळवळ)

९६५

* महाराष्ट्रातील राजकीय नवजागृती

* असहकार चळवळ

१३. ब्राह्मणेतर चळवळ

९७६

* सत्यशोधक समाजाची पुनःस्थापना

* सत्यशोधक चळवळीचा विस्तार

* ब्राह्मणेतर चळवळ

* दोन चळवळींतील साम्य-भेद

* ब्राह्मणेतर चळवळीची वाटचाल

* राजर्षी शाहूनंतरची वाटचाल

* ब्राह्मणेतर चळवळीतील अंतर्विरोध

* ब्राह्मणेतर चळवळीस उत्तरती कळा

ब्राह्मणेतर चळवळीचे काही प्रमुख नेते

* भास्करराव जाधव (१८६७-१९५०)

* दिनकरराव जवळकर (१८९८-१९३२)

सामाजिक व राजकीय कार्य

* केशवराव जेधे (१८९६-१९५९)

सामाजिक व राजकीय कार्य

* प्रबोधनकार ठाकरे (१८८५-१९७३)

सामाजिक कार्य

१४. दलित चळवळ

९१४

* दलित चळवळीची पाश्वभूमी

* दलित समाजातील नेत्यांचे कार्य

* डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (१८९१-१९५६)

* दलित चळवळीची आंबेडकरोत्तर वाटचाल

* कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड (१९०२-१९७१)

१५. महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ

२०४

* खोती व वेठबिगार विरोधी चळवळ

* अखिल भारतीय किसान सभा

* परुळेकर दांपत्याचे कार्य

* शेतकरी कामगार पक्ष

- * खंडकरी शेतकऱ्यांचे आंदोलन
- * भूमिहीन शेतकरी-शेतमजुरांचे आंदोलन
- * आणखी काही शेतकरी आंदोलने
- * शेतकरी संघटना

१६. महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ

२७७

- * मुंबईतील गिरण्या व गिरणी कामगार
- * नारायण मेघाजी लोखंडे (१८४८-१८९७)
- * अन्य संबंधित संघटना
- * मुंबईत गिरणी कामगारांचे संप
- * 'ऑल इंडिया ट्रेड युनियन कॉंग्रेस'ची (आयटक) स्थापना
- * कामगार क्षेत्रात कम्युनिस्टांचा प्रवेश
- * गिरणी कामगारांचे १९२४ व १९२५ मधील संप
- * १९२८ चा गिरणी कामगारांचा संप
- * मुंबई प्रांताचा औद्योगिक कलह कायदा
- * बिटिया गिरणीकामगारांचा संप
- * कामगार संघटना आघाडीवरील स्थिती
- * कम्युनिस्टांच्या धोरणात झालेला बदल
- * स्वातंत्र्योत्तर काळातील अखिल भारतीय स्वरूपाच्या प्रमुख कामगार संघटना
- * स्वातंत्र्योत्तर काळातील कामगार चळवळ
- * महाराष्ट्रातील काही प्रमुख कामगार नेते (इ. स. १९५० पर्यंतचा कालखंड)
- * महाराष्ट्रातील काही प्रमुख शेतकरी नेते (इ. स. १९५० पर्यंतचा कालखंड)

१७. महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय चळवळ (सविनय कायदेभंग व चळे जाव)

२३९

- * सविनय कायदेभंग चळवळ
- * कायदेभंग चळवळीला महाराष्ट्राचा प्रतिसाद
- * चळवळीस स्थगिती व पुनरारंभ
- * दरम्यानच्या काही महत्वाच्या घडामोडी
- * प्रांतिक स्वायत्तता
- * महाराष्ट्र कॉंग्रेस संघटनेतील बदल
- * 'चळे जाव' चळवळ व तत्पूर्वीच्या घटना
- * महाराष्ट्रात सर्वत्र चांगला प्रतिसाद
- * १९४७ पर्यंतच्या काही महत्वाच्या घटना
- * महाराष्ट्रातील काही महत्वाच्या घटना

* मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नर आणि त्यांच्या कार्यकालातील महत्वाच्या घटना
(ब्रिटिश सरकारचा कालखंड (Crown Period))

१८. हैदराबाद-मराठवाडा मुक्तिसंग्राम

२४८

- * ऐतिहासिक पाश्वभूमी
- * महाराष्ट्र परिषदेची अधिवेशने
- * वंदे मातरम् चळवळ
- * स्टेट कॉग्रेसवरील बंदी उठवली
- * आर्य समाजाचे कार्य
- * हैदराबाद स्टेट कॉग्रेस
- * चले जाव चळवळ
- * हैदराबाद मुक्तिसंग्राम

१९. भाषावार प्रांतरचना आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ

२५८

- * संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न
- * संयुक्त महाराष्ट्र समितीची स्थापना
- * महाराष्ट्र राज्याचे पहिले मंत्रिमंडळ
- * महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री
- * मान्यताप्राप्त प्रादेशिक पक्ष
- * संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनाला प्रारंभ
- * संयुक्त महाराष्ट्र निर्मिती-ठळक घटनाक्रम
- * काही महत्वाच्या तारखा
- * मान्यताप्राप्त राष्ट्रीय पक्ष
- * इतर राजकीय पक्ष

‘भव्य हिमालय तुमचा अमुचा, केवळ माझा सहाकडा
गौरीशंकर उभ्या जगाचा, मनात पूजिन शयगडा ॥

तुमच्या-अमुच्या गंगा यमुना, केवळ माझी भिवरथडी
प्यार मला हे कभिन्न कातक, प्यार मला छाती निधडी ॥

मधुगुंजन लब्वलाभ तुम्हाला, बोल रांगडा प्यार मला
द्विवस्त बुद्ध विश्वाचे शास्ते, तुकयाचा आधार मला ॥

- प्रा. वसंत बापट